

BARTOSZ ZALEWSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

‘FURIOSUS SI HOMINEM OCCIDERIT NON TENETUR’
RECEPCJA RZYMSKICH ROZWIĄZAŃ DOTYCZĄCYCH
WYŁĄCZENIA ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ OSÓB
CHORYCH UMYSŁOWO W ŚREDNIOWIECZNYM
USTAWODAWSTWIE SYCYLIJSKIM ORAZ PRAWIE
KANONICZNYM Z UWZGLĘDNIENIEM POGLĄDÓW
ÓWCZESNEJ JURYSPRUDENCJI (XII-XIV W.)

1. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Współczesne prawo karne traktuje zachodzący w momencie popełnienia czynu zabronionego brak poczytalności spowodowany chorobą psychiczną, upośledzeniem umysłowym lub innym zakłóceniem czynności psychicznych jako okoliczność uniemożliwiająca przypisanie winy sprawcy¹. Warunkiem ku temu jest, by sprawca nie mógł w chwili

¹ Tym samym – na gruncie prawa polskiego – przyjmuje się, że sprawca nie popełnia przestępstwa; zob. art. 31 § 1 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 1138 ze zm.). Jeżeli sprawca działał w stanie ograniczonej poczytalności, stanowi to okoliczność, która umożliwia nadzwyczajne złagodzenie kary. Analogiczne rozwiązania funkcjonują w prawie niemieckim i włoskim – zob. art. 20-21 niemieckiego kodeksu karnego (Strafgesetzbuch – StGB) oraz art. 88-89 włoskiego kodeksu karnego (Codice Penale). W prawie francuskim mowa o wyłączeniu odpowiedzialności karnej w przypadku, gdy sprawca w chwili popełnienia czynu

popelnienia czynu – z uwagi na wskazane wyżej dysfunkcje – rozpoznać jego znaczenia lub pokierować swoim postępowaniem. Z uwagi na brak zdolności do zawinienia przekreślony jest byt przestępstwa, mimo że dochodzi do czynu zabronionego (bezprawnego).

Z zachowanych źródeł wiadome jest także, że w rzymskim prawie karnym okresu dojrzałego pryncypatu (od II w.) sprawca nie ponosił odpowiedzialności karnej, jeżeli w momencie popelnienia czynu był niepoczytalny². Odmiennie jednak, niż jest to współcześnie, Rzymianie uważali, że nie unika on w ten sposób sankcji. Sama bowiem choroba psychiczna uważana była przez starożytnych za rodzaj kary, jaką bóstwa zesłały na nieszczęśnika³. Rzymskie regulacje zawarte w cesarskich reskryptach oraz wypowiedzi jurysprudencji pozwalają przypuszczać, że *furiosus* nie ponosił odpowiedzialności głównie ze względów humanitarnych – choroba była uznawana za wystarczające źródło cierpień⁴. W zachowanych źródłach aspekt ten wysuwa się na czoło. Najlepszym przykładem może być przekaz Modestynusa, w którym jurysta wskazuje, że dzieci nie ponoszą odpowiedzialności na gruncie *lex Cornelia de sicariis et veneficis* z uwagi na niedostateczne rozeznanie („niewinność

cierpiał na zaburzenia psychiczne lub neuropsychiczne, które zniosły zdolność rozeznania lub kierowania własnymi działaniami – zob. art. 122-1 francuskiego kodeksu karnego (Code pénal). Por. również: M. CALABRITTO, *'Furor' melancolicco tra teoria e pratica legale*, «Studi Storici» 51.1/2010, s. 114-115; M. RACZ-SUCHECKA, *Niepoczytalny sprawca przestępstwa. Rozwój instytucji w prawie angielskim*, «Czasopismo Prawno-Historyczne» 65.2/2013, s. 229-242.

² C. FERRINI, *Diritto penale romano. Teorie generali*, Milano 1899, s. 133-134; A. LEBIGRE, *Quelques aspects de la responsabilité pénale en droit romain classique*, Paris 1967, s. 31 i n. (autorka omawia również kwestie terminologiczne: s. 33-36). Na temat zagadnienia statusu osób chorych psychicznie w prawie rzymskim zob.: E. NARDI, *Squilibrio e deficienza mentale in diritto romano*, Milano 1983; C. LANZA, *Ricerche su 'furiosus' in diritto romano*, Roma 1990.

³ V. GIUFFRÉ, *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998, s. 145; M. JOŃCA, *'Parricidium' w prawie rzymskim*, Lublin 2008, s. 150 i n.

⁴ Zob. D. 1,18,14; D. 48,8,12; D. 48,9,2,2. Por. również: A. LEBIGRE, *op. cit.*, s. 36-37; M. JOŃCA, *'Parricidium'...*, s. 152-154 oraz 158; K. AMIELAŃCZYK, *'Crimina legitima' w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013, s. 134; G. RIZZELLI, *Intelletto, volontà criminale nella cultura giuridica romana del principato*, «Rivista di Diritto Romano» 20/2020, s. 73 i n.

zamiaru” – *innocentia consilii*), podczas gdy *furiosus* był wolny od odpowiedzialności z powodu swego nieszczęsnego losu (*infelicitas fati*)⁵. Niemniej bardziej dociekliwa analiza źródeł daje podstawy do przyjęcia, że wyłączenie odpowiedzialności karnej niepoczytalnych wiązano również z brakiem możliwości przypisania osobom takim winy⁶.

Antyczne rozważania dotyczące różnych aspektów związanych z chorobami psychicznymi – odnoszące się do kwestii filozoficznych, medycznych oraz prawnych – znalazły żywy oddźwięk w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności⁷. Niekiedy wiązało się to ze stygmatyzacją osób dotkniętych chorobami psychicznymi⁸. Recepcja rozwiązań znanych w prawie rzymskim miała jednak walor ochronny, umożliwiając niepoczytalnym sprawcom uniknięcie brutalnych niekiedy kar, które

⁵ D. 48,8,12 (Mod. 8 reg.): *Infans vel furiosus si hominem occiderint, lege Cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat*. Na temat samej *lex Cornelia de sicariis et veneficis*, zob. K. AMIELAŃCZYK, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis*. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom, Lublin 2011 (tam też dalsza literatura).

⁶ W takim też kontekście: C. FERRINI, *op. cit.*, s. 133; K. AMIELAŃCZYK, *‘Crimina legitima’...*, s. 134; V. GIUFFRÉ, *op. cit.*, s. 144-145; M. JOŃCA, s.v. *Furor*, [w:] *Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, red. M. JOŃCA, Warszawa 2022, s. 128.

⁷ Konsekwencje choroby umysłowej w kontekście historii prawa karnego były już przedmiotem naukowych dociekań. Należy w tym względzie odesłać przede wszystkim do monografii M. BOARI, *‘Qui venit contra iura’: il ‘furiosus’ nella criminalistica dei secoli XV e XVI*, Milano 1983. Tematykę tę podjął ostatnio także B.T. PARLOPIANO w pracy doktorskiej: *Madmen and Lawyers: The Development and Practice of the Jurisprudence of Insanity in the Middle Ages*, Washington D.C. 2013. Zagadnienie recepcji rzymskich rozwiązań odnoszących się do wyłączenia odpowiedzialności karnej sprawcy chorego psychicznie w średniowiecznym prawie bizantyńskim – zob. M. TRENCHARD-SMITH, *Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law*, [w:] *Madness in Medieval Law and Custom*, red. W. TURNER, Leiden 2010, s. 39-55. Odnośnie do kwestii medycznych zob. E.A. WRIGHT, *Medieval Attitudes Towards Mental Illness*, «Bulletin of the History of Medicine» 7.3/1939, s. 352-356; S. KATAJALA-PELTOMAA, S. NIIRANEN, *Perspectives to Mental (Dis)Order in Later Medieval Europe*, [w:] *Mental (Dis)Order in Later Medieval Europe*, red. S. KATAJALA-PELTOMAA, S. NIIRANEN, Leiden-Boston 2014, s. 7.

⁸ Zob. H. FABREGA, *Psychiatric Stigma in the Classical and Medieval Period: A Review of the Literature*, «Comprehensive Psychiatry» 31.4/1990, s. 289-306.

znały chociażby statuty komun włoskich⁹. Warto przy tym wspomnieć, że same statuty nie poświęcają kwestii niepoczytalności sprawcy czynu zabronionego większej uwagi, mimo że ewidentne są w nich wpływy prawa rzymskiego w zakresie dotyczącym pojęcia i stopni winy, a także niezdolności do jej ponoszenia z uwagi na młody wiek sprawcy¹⁰. Można więc domniemywać, że w wielu przypadkach subsydiarnie wykorzystywano w tym względzie zasady znane prawu rzymskiemu (najczęściej określanemu jako powszechne), które obok norm prawa kanonicznego stały się przedmiotem naukowej analizy ze strony średniowiecznych i wczesnonowożytnych jurystów.

Zagadnienie refleksji nad wyłączeniem odpowiedzialności karnej osób niepoczytalnych w średniowiecznym prawie karnym rozpatrywane może być zatem zarówno z perspektywy ówczesnej praktyki prawniczej, jak i przez pryzmat historycznej ewolucji nauki o przestępstwie, a konkretnie o okolicznościach wyłączających możliwość przypisania winy sprawcy czynu zabronionego. Dla obydwu wymienionych zagadnień szczególne znaczenie miała recepcja rozwiązań znanych w antycznym rzymskim prawie karnym do ustawodawstwa królów sycylijskich oraz prawa kanonicznego.

Celem opracowania jest zatem omówienie wybranych fragmentów odnoszących się do wyłączenia odpowiedzialności karnej osób niepoczytalnych, które zachowały się w zbiorach prawodawstwa sycylijskiego *Assise di Ariano* oraz *Constitutiones Regni Siciliae* (znanych też jako *Liber Augustalis* lub konstytucje z Melfi), a także w tzw. Klementynach

⁹ Por. A. PERTILE, *Storia del diritto italiano*, V, *Storia del diritto penale*, Torino 1892, s. 67. Odnośnie do kar przewidzianych w statutach miast włoskich zob. M. PATKANIOWSKI, *Wina i kara. Elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich*, Kraków 1939, s. 89 i n.

¹⁰ Chorych psychicznie i dzieci w kontekście odpowiedzialności karnej zestawia w znanym już fragmencie Modestynus: D. 48,8,12; zob. także: C. FERRINI, *op. cit.*, s. 133; L. GAROFALO, *Pojęcia i żywotność rzymskiego prawa karnego*, «Zeszyty Prawnicze» 3.1/2003, s. 26. Regulacje dotyczące nieletnich w statutach miast włoskich wraz z omówieniem zestawiają: M. PATKANIOWSKI, *op. cit.*, s. 50-54; M.L. KLEMENTOWSKI, *Odpowiedzialność nieletniego w średniowiecznych prawach Europy*, [w:] *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, red. T. BOJARSKI, Lublin 1988, s. 20-37.

(*Clementinae*), będących zbiorem prawa kanonicznego. Punktem wyjścia prowadzonych rozważań pozostać muszą natomiast *Digesta* Justyniańskie. Całość analizy uwzględni również poglądy średniowiecznych legistów i kanonistów, co pozwoli na ustalenie znaczenia rozwiązań znanych w prawie rzymskim i następnie recypowanych w prawodawstwie sycylijskim oraz prawie kanonicznym dla kształtowania się naukowej refleksji nad problematyką wpływu niepoczytalności sprawcy na byt przestępstwa.

2. CHOROBA PSYCHICZNA A ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNA W PRAWIE RZYMSKIM

Do II w. po Chr. brak jest źródeł, które wprost potwierdzałyby, że choroba psychiczna traktowana była jako przyczyna niemożności rozoznania znaczenia własnych czynów, a tym samym ponoszenia za nie odpowiedzialności karnej¹¹. Przełomem w tym względzie był reskrypt cesarza Marka Aureliusza i Kommodusa wydawany w II w. po Chr. Jego treść przekazał jurysta Macer w II księdze pracy *De iudiciis publicis*¹²:

D. 1,18,14 (Macer 2 *de iud. pub.*): *Divus Marcus et Commodus Scapulae Tertullo rescripserunt in haec verba: 'Si tibi liquido compertum est Aelium Priscum in eo furore esse, ut continua mentis alienatione omni intellectu careat, nec subest ulla suspicio matrem ab*

¹¹ M. JOŃCA, 'Parricidium'..., s. 150-151; IDEM, *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021, s. 94. Pośrednią jedynie wskazówkę można odnaleźć w drugiej mowie Cyncerona przeciwko Werresowi, gdy odnosi się on do określania działań namiestnika Sycylii przez jego stronników jako choroby (*morbis et insania*), podczas gdy winno być to zwane łotróstwem (*latrocinium*) – zob. Cic., *in Verr.* II, 4, 1. Z drugiej strony analogiczny zabieg retoryczny stosowano niekiedy wobec sprawców, by podkreślić naganność ich czynów, czego potwierdzenie odnaleźć można choćby w mowie Cyncerona w obronie Roscjusza z Amerii, gdzie wskazuje się, iż czynu takiego dopuścić się może jedynie szalenięc – zob. Cic., *pro Rosc. Am.* 62.

¹² Zgodnie z rekonstrukcją zaproponowaną przez O. Lenela omawiany fragment był pierwotnie częścią tytułu *De furiosis*, który Macer zawarł w traktacie *De iudiciis publicis* – zob. O. LENEL, *Palingenesia iuris civilis*, I, Lipsiae 1889, kol. 570, nr 44. Zob. również G. RIZZELLI, *Intelletto, volontà e crimine...*, s. 73, przyp. 2.

eo simulatione dementiae occisam: potes de modo poenae eius dissimulare, cum satis furore ipso puniatur. Et tamen diligentius custodiendus erit ac, si putabis, etiam vinculo coercendus, quoniam tam ad poenam quam ad tutelam eius et securitatem proximorum pertinebit. Si vero, ut plerumque adsolet, intervallis quibusdam sensu saniore, non forte eo momento scelus admiserit nec morbo eius danda est venia, diligenter explorabis et si quid tale compereris, consules nos, ut aestimemus, an per immanitatem facinoris, si, cum posset videri sentire, commiserit, supplicio adficiendus sit. Cum autem ex litteris tuis cognoverimus tali eum loco atque ordine esse, ut a suis vel etiam in propria villa custodiat: recte facturus nobis videris, si eos, a quibus illo tempore observatus esset, vocaveris et causam tantae neglegentiae excusseris et in unumquemque eorum, prout tibi levari vel onerari culpa eius videbitur, constitueris. Nam custodes furiosis non ad hoc solum adhibentur, ne quid perniciosius ipsi in se moliantur, sed ne alii quoque exitio sint: quod si committatur, non immerito culpa eorum adscribendum est, qui neglegentiores in officio suo fuerint.'

Boscy Marek Aureliusz i Kommodus w tych słowach wydali reskrypt do Skapuli Tertullusa: Jeśli jesteś zupełnie pewny, że Aelius Priscus znajduje się w takim stanie choroby umysłowej, że stale doznaje pomieszania zmysłów i nie ma przy tym podejrzenia tego rodzaju, że symulował obłąd, kiedy zabił swą matkę, możesz odpuścić mu karę, jako że jest on już dostatecznie ukarany przez swe szaleństwo. Powinien być jednak starannie strzeżony oraz, jeśli uznasz to za konieczne, skrępowany; bardziej w celu zapewnienia bezpieczeństwa jemu i jego najbliższym niż wymierzenia kary. Jeżeli jednak, jak to się często zdarza, ma okresowe powroty świadomości, zbadaj dokładnie sprawę, czy zbrodnia nie została popełniona w jednym z takich momentów, gdyż wtedy nie należy mu się łaska z powodu zaburzenia umysłu. Jeśli zaś coś takiego odkryjesz, skonsultuj to z nami, ażebyśmy mogli ocenić, czy popełnił czyn w takiej właśnie chwili, kiedy mógł zrozumieć wagę swego działania i czy należy go skazać na karę śmierci. Tymczasem dowiedzieliśmy się z twojego listu, że miejsce jego pobytu i traktowanie są takie, że troszczą się o niego przyjaciele i nawet przebywa we własnym domu. Wydaje się nam, że

właściwie postąpisz, jeśli zbierzesz tych, którzy zajmowali się nim w tamtym czasie i przeprowadzisz dochodzenie, czy nie dopuścili się niedbalstwa. Celem opieki nad chorymi psychicznie jest nie tylko troska o to, by nie zrobili sobie sami krzywdy, lecz także by nie skrzywdzili innych. Jeśli się jednak tak stanie, winę należy przypisać tym, którzy dopuścili się zaniedbania w wykonywaniu swych obowiązków¹³.

W cytowanej konstytucji władcy dozwolili na odstąpienie od ukarania niejakiego Aeliusa Priscusa w przypadku, gdyby śledztwo wykazało, że dopuścił się on matkobójstwa w stanie wyłączonej świadomości spowodowanej chorobą psychiczną. Cesarze wyraźnie podkreślili, że w przypadku przebiegu choroby o różnym nasileniu należy gruntownie zbadać, czy sprawca nie popełnił zbrodni w okresie nawrotu świadomości (*dilucida intervalla*). Kluczowe jest bowiem, czy czyn nastąpił, gdy sprawca „mógł zrozumieć wagę swego działania” (*cum posset videri sentire*). Namiestnik zobowiązany był także ustalić, czy Priscus nie symuluje choroby¹⁴.

Uzasadnienie cesarskiej decyzji było dwojakie. Po pierwsze, władcy przyjęli, że sprawca jest dostatecznie ukarany przez sam fakt choroby¹⁵. W tym kontekście piszą oni o okazaniu choremu łaski (*venia*). Wyłączenie odpowiedzialności chorego psychicznie następowało zatem przede wszystkim w oparciu o kryterium aksjologiczne. Z treści konstytucji pośrednio można wywnioskować, że cesarze uważali ukaranie niepoczytalnego sprawcy za niehumanitarne, ponieważ doszłoby do

¹³ Tłum. za: M. JOŃCA, 'Parricidium'..., s. 153.

¹⁴ Szczegółowo obowiązki urzędnika prowadzącego postępowanie omawiają: J.E. SPRUIT, *The Penal Conceptions of the Emperor Marcus Aurelius in Respect of Lunatics: Reflections on D. 1.18.14*, «International Journal of Law and Psychiatry» 21.4/1998, s. 322-323; P. PAVÓN, *Furiosus in carcerem (Ulp. 7 de off. proc., D. 1.18.13.1)*, «Habis» 31/2000, s. 262-263; A. NOGRADY, *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006, s. 35-36. Zob. także G. RIZZELLI, *Il 'furor' di Elio Prisco: Macer 2 iud. publ. D. 1.18.14*, [w:] *Studi per Giovanni Nicosia*, VI, Milano 2007, s. 497-506.

¹⁵ Por. G. RIZZELLI, *Il 'furor' di Elio Prisco...*, s. 507 oraz 513 i n.

jego dwukrotnego ukarania¹⁶. Po drugie, chodzi o weryfikację – na różne sposoby – czy sprawca nie mógł zrozumieć znaczenia swych czynów. Wątek ten jest mocno wyeksponowany w tekście: namiestnik ma zbadać, czy Priscus nie symuluje choroby oraz czy do czynu nie doszło w chwili przejściowego nawrotu świadomości¹⁷. W takiej sytuacji przewidziano, że namiestnik winien ponownie skonsultować się z cesarzami, by sami dokonali oceny stanu faktycznego. Domyślać się należy, że gdyby ustalono, iż sprawca był świadomy swoich czynów, a zatem zdolny do ponoszenia winy, zostałby ukarany¹⁸. Jest to już odstąpienie od uzasadnienia aksjologicznego. Gdyby chodziło wyłącznie o humanitaryzm, sam fakt choroby – nawet takiej, która pojawiła się *post factum* – wyłączałby karalność czynu. Tak tymczasem nie było. Podobnie w przypadku odwrotnym – jeżeliby sprawca dokonał czynu w stanie wyłącznej świadomości, a następnie w chwili śledztwa był już zdrowy, wówczas również decydujący byłby – jak się wydaje – moment popełnienia czynu. Wniosek taki można wysnuć z dyspozycji, jakie cesarze wydają namiestnikowi odnośnie do sposobu prowadzenia śledztwa. W treści konstytucji ukryte jest zatem uzasadnienie dogmatyczne, związane z wyłączeniem odpowiedzialności wobec sprawcy niepoczytalnego z uwagi na niemożność ponoszenia winy¹⁹.

¹⁶ Pogląd ten akcentowała przede wszystkim A. LEBIGRE, *op. cit.*, s. 36-40. Zob. także G. RIZZELLI, *Intelletto, volontà e crimine...*, s. 76-77.

¹⁷ G. Rizzelli wskazuje, że jest to zdecydowanie nowatorski aspekt omawianej konstytucji. Jakkolwiek bowiem Rzymianie wiedzieli, że objawy choroby umysłowej mogą mieć różne nasilenie, to reskrypt Marka Aureliusza i Kommodusa stanowił pierwszą interwencję normatywną, która wprost odnosi się do tego problemu; G. RIZZELLI, *Il furor di Elio Prisco...*, s. 526-527. Kwestie trwałości choroby umysłowej w kontekście omawianego reskryptu podkreśla A. NOGRADY, *op. cit.*, s. 32, przyp. 82.

¹⁸ P. PAVÓN, *op. cit.*, s. 263.

¹⁹ Odrębnym zagadnieniem, niewątpliwie ciekawym badawczo, jest kwestia odpowiedzialności sprawcy „częściowo niepoczytalnego” w prawie rzymskim. Niestety omawiany reskrypt nie daje podstaw do odpowiedzi na pytanie o ewentualną reakcję prawno-karną w takiej sytuacji. Założyć jednak należy, że starożytni w ogóle pojęcia takiego nie znali, zaś od sędziego-urzędnika w postępowaniu kognicyjnym oczekiwano jednoznacznej, niezniuansowanej oceny. Jak się wskazuje w literaturze, pojęcie niepoczytalności częściowej stworzył dopiero angielski prawnik sir Matthew Halle w opublikowanej pośmiertnie pracy *History of the Pleas of the Crown* wydanej

Do treści reskryptu odniósł się również Ulpian w księdze VII monografii *De officio proconsulis*²⁰. Jurysta wskazuje mianowicie, że cesarze postanowili, iż w śledztwie dotyczącym *parricidium*, gdzie sprawca był przypuszczalnie chory psychicznie, zbadania wymagają dwie kwestie. Po pierwsze, ustalenia wymaga, czy sprawca nie symulował choroby psychicznej (*simulatio furore*). Po drugie, należy przystąpić do zbadania, czy był on świadomy swoich czynów²¹. Gdyby okazało się, że sprawca rzeczywiście dopuścił się zabójstwa w stanie wyłączonej świadomości, należało uwięzić go – co oczywiście nie było karą, ale rodzajem środka zabezpieczającego²².

Omawiany powyżej fragment z twórczości Ulpiana w okresie średniowiecza określany był od pierwszych słów jako *lex Congruit*. Był on

w 1736 r. – zob. F. BOLECHAŁA, *Wspólne drogi psychiatrii i medycyny sądowej – historia i rozwój pojęcia niepoczytalności od czasów antycznych po współczesne*, «Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii» 59/2009, s. 304; M. RACZ-SUCHECKA, *op. cit.*, s. 231.

²⁰ Jak słusznie wskazuje J.E. SPRUIT, *op. cit.*, s. 318, należy przyjąć, że reskrypt, o którym wspomina Ulpian w D. 1,18,13,1, a także Modestyn w D. 48,9,9,2, nie był wydany przez „boskich braci”, a powinien być utożsamiony z reskryptem cytowanym przez Macera. Ulpian oraz Modestynus najprawdopodobniej pomylili się co do tożsamości jednego z władców wydających reskrypt. Teza ta jest zasadna, choćby z uwagi na tożsamość przedmiotu postępowania wspomnianych w obydwu źródłach i pewną nietypowość stanu faktycznego. Argument ten podnosi również A. NOGRADY, który także zakłada pomyłkę ze strony Ulpiana: A. NOGRADY, *op. cit.*, s. 34-35, przyp. 94. Por. również J.D. CLOUD, 'Parricidium': from the 'lex Numae' to the 'lex Pompeia' de parricidiis, «ZSS» 88/1971, s. 53. Warto zauważyć, że analogiczne wątpliwości miał już Jacques Cujas (Cujacius, zm. 1590), który jednak uznał, że pomyłki dopuścił się Macer – zob. gl. *Divus Marcus et Commodus ad D. 1,18,14 (Corpus Iuris Civilis Iustiniani. Tomus hic Primus Digestum Vetus continet)*, ed. D. GOTHOFREDUS, Lugduni 1627, kol. 106). Natomiast G. Rizzelli wykazuje, że w istocie chodziło o dwa odrębne reskrypty: G. RIZZELLI, *Il furor di Elio Prisco...*, s. 511-513. Autor przyznaje jednak, że pomyłki ze strony Ulpiana nie można wykluczyć.

²¹ D. 1,18,13,1 (Ulp. 7 de off. proc.): *Furiosis, si non possint per necessarios contineri, eo remedio per praesidem obviam eundum est: scilicet ut carere contineantur. Et ita divus Pius rescripsit. Sane excutiendum divi fratres putaverunt in persona eius, qui parricidium admiserat, utrum simulato furore facinus admisisset an vero re vera compos mentis non esset, ut si simulasset, plecteretur, si fureret, in carcere contineretur.*

²² Por. D.48,9,2,2. Zob. również: V. GIUFFRÉ, *op. cit.*, s. 144; P. PAVÓN, *op. cit.*, s. 265-266.

chętnie komentowany, pozostawiając zapewne więcej miejsca na uwagi późniejszych egzegetów i interpretatorów niż precyzyjne wytyczne, jakie zawierał reskrypt cytowany przez Macera. *Glosa ordinaria* zobrazowała *lex Congruit* przykładem, w którym rozpatruje się, co powinien uczynić namiestnik w sytuacji podejrzenia, że sprawca czynu był niepoczytalny. *Praeses* miał najpierw rozważyć, czy należy go ukarać, jeżeli symulował, czy też umieścić w areszcie (*carcer*), jeżeli był chory, czy może wreszcie trzeba byłoby wymierzyć karę, gdyby sprawca był wprawdzie dotknięty chorobą psychiczną, ale w chwili popełnienia czynu jej objawy ustąpiły na tyle, że pozostawał świadomy swych działań (*dilucida intervalla*)²³.

Należy też zauważyć, że powołane jednostkowe rozstrzygnięcie cesarskie w praktyce wyniesione zostało do rangi normy o charakterze powszechnym jeszcze w okresie antyku²⁴. Odnosiło się nie tylko do spraw dotyczących *parricidium*. Wspominany już przekaz Modestynusa wskazuje, że *furiosus* nie ponosił odpowiedzialności na podstawie *lex Cornelia de sicariis et veneficis*²⁵. Stanowisko to nie jest zaskoczeniem, ponieważ *parricidium* z pewnością uchodziło za czyn o wiele bardziej przerażający, a tym samym karygodny, niż pospolite zabójstwo²⁶. Ten sam jurysta wspomina o działaniu pod wpływem choroby umysłowej (*sanae mentis*) jako niezaskługującym na karę w związku z dopuszczeniem się *crimen laesae maiestatis*²⁷. Również cesarz Karakalla w jednej ze swych konstytucji wskazywał na chorobę psychiczną jako przykład okoliczności skutkującej odstąpieniem od pośmiertnej konfiskaty ma-

²³ Gl. *Congruit* ad D. 1,18,13.

²⁴ G. Rizzelli zauważa, że zasadniczo uogólnienie rozstrzygnięcia zawartego w D. 1,18,14 dostrzegalne jest przede wszystkim w omówionym już tekście Ulpiana (D. 1,18,13); G. RIZZELLI, *Il furor di Elio Prisco...*, s. 508.

²⁵ D. 48,8,12; P. PAVÓN, *op. cit.*, s. 263-264; K. AMIELAŃCZYK, '*Crimina legitima*'..., s. 134.

²⁶ Por. G. RIZZELLI, *Intelletto, volontà e crimine...*, s. 85.

²⁷ D. 48,4,7,3 (Mod. 12 *pand.*): *Hoc tamen crimen iudicibus non in occasione ob principalis maiestatis venerationem habendum est, sed in veritate: nam et personam spectandam esse, an potuerit facere, et an ante quid fecerit et an cogitaverit et an sanae mentis fuerit. Nec lubricum linguae ad poenam facile trahendum est: quamquam enim temerarii digni poena sint, tamen ut insanis illis parcendum est, si non tale sit delictum, quod vel ex scriptura legis descendit vel ad exemplum legis vindicandum est.*

jątku przestępcy, który dopuścił się samobójstwa w obawie przed odpowiedzialnością karną²⁸. Warto także dodać, że zgodnie z komentarzem do edyktu pretorskiego autorstwa Ulpiana od odpowiedzialności na podstawie *s.c. Silanianum* uwolnieni byli niepoczytalni niewolnicy²⁹.

Choroba psychiczna uwalniała również od odpowiedzialności deliktowej³⁰. W tym przypadku kwestia niemożności przypisania winy sprawcy deliktu rysowała się wyraźniej. Nie pojawiało się natomiast uzasadnienie na gruncie humanitaryzmu. Jest to szczególnie widoczne w komentarzu Ulpiana do edyktu pretorskiego, gdzie odnosi się do odpowiedzialności na podstawie *lex Aquilia de damno*. Jurysta przytacza wcześniejszy pogląd Pegasususa:

D. 9,2,5,2 (Ulp. 18 *ad ed.*): *Et ideo quaerimus, si furiosus damnum dederit, an legis Aquiliae actio sit? Et Pegasus negavit: quae enim in eo culpa sit, cum suae mentis non sit? Et hoc est verissimum. Cessabit igitur Aquiliae actio, quemadmodum, si quadrupes damnum dederit, Aquilia cessat, aut si tegula ceciderit. Sed et si infans damnum dederit, idem erit dicendum. Quodsi impubes id fecerit, Labeo ait, quia furti tenetur, teneri et Aquilia eum: et hoc puto verum, si sit iam iniuriae capax.*

Zapytajmy więc, czy skarga z ustawy akwiliańskiej przysługuje, jeżeli szkodę wyrządził chory psychicznie. Pegasus zaprzecza: jak bowiem zawinić może ten, który nie jest w pełni władz umysłowych? Jest to zgodne z prawdą. Zatem w takiej sytuacji skarga z ustawy akwiliańskiej nie przysługuje, podobnie jak wówczas, gdy szkodę wyrządzi zwierzę lub upadająca dachówka. To samo zostanie powiedziane, gdy szkodę wyrządzi dziecko. Natomiast jeżeli wyrządzi ją niedojrzały, Labeon stwierdza, że jak odpowiada on z powodu kradzieży, tak i ponosi odpowiedzialność

²⁸ C. 9,50,1 (Imp. Ant.): *Eapropter fratrem vel patrem tuum si nullo delato crimine, dolore aliquo corporis aut taedio vitae aut furore aut insania aut aliquo casu suspendio vitam finisse constiterit, bona eorum tam ex testamento quam ab intestato ad successores pertinebunt.*

²⁹ Zob. D. 29,5,3,11.

³⁰ D. 9,2,5,2 (Ulpian z powołaniem na stanowisko Pegasususa); D. 21,1,23,2 (Ulpian z powołaniem na stanowisko Pomponiusza); D. 43,4,1,6 (Ulpian).

na podstawie ustawy akwiliańskiej. Jest to prawda, jeżeli jest on zdolny do rozeznania bezprawności własnych czynów³¹.

Ulpian podziela pogląd Pegasusa, że odpowiedzialność deliktowa chorego psychicznie jest na gruncie *lex Aquilia* wyłączona z uwagi na niemożność przypisania mu winy. Stan psychiczny sprawcy wyklucza bowiem wystarczające rozeznanie, by działać z określonym zamiarem czy dochować wymaganej prawem staranności. Stąd szkoda wyrządzona przez osobę chorą psychicznie zrównana zostaje z tą, jaką wyrządziłoby zwierzę, a nawet z następującą przypadkowo szkodą spowodowaną przez spadającą dachówkę. Tę samą zasadę stosuje się do dzieci, które nie ukończyły siedmiu lat. *Impuberes* natomiast ponosili odpowiedzialność, ale jedynie pod warunkiem, że byli zdolni do zrozumienia bezprawnego charakteru własnych działań.

Dokonując interpretacji przytoczonego tekstu, Arlette Lebigre postawiła w opozycji stanowisko Pegasusa, które przytacza Ulpian, względem reskryptu Marka Aureliusza i Kommodusa. Podczas gdy w przypadku odpowiedzialności na podstawie *lex Aquilia* wyłączenie odpowiedzialności następować miało z uwagi na brak możliwości przypisania sprawcy winy, to rozstrzygnięcie cesarskie opierałoby się na względach humanitarnych³². Uważna lektura reskryptu cesarskiego przeczy jednak tej tezie. Jak już wskazano, pomimo że konstytucja retorycznie skonstruowana jest w taki sposób, by wyeksponować cesarską *humanitas*, to ostatecznie władcy stoją na stanowisku, że kluczowym kryterium dla oceny stanu faktycznego jest zdolność do ponoszenia winy przez sprawcę czynu. Jest to zatem stanowisko zbliżone do tego, jakie jurysprudencja wypracowała na gruncie twórczej interpretacji przepisów *lex Aquilia*.

Omówione źródła prowadzą do wniosku, że podejmując kwestię wyłączenia odpowiedzialności sprawcy niepoczytalnego, rzymscy juryści wprost nie postavili pytania o to, czy w sytuacji takiej w ogóle nie dochodzi do przestępstwa czy może jedynie do wyłączenia karalności czynu. Zachowany reskrypt Marka Aureliusza i Kommodusa pozornie mogłyby sugerować, że wyłączenie odpowiedzialności sprawcy następowało

³¹ Tłum. własne.

³² A. LEBIGRE, *op. cit.*, s. 36-40.

w takiej sytuacji ze względów humanitarnych. Wynikałoby z tego, że stosowano tutaj „klauzulę niekaralności”. W istocie jednak jego uważna lektura, uzupełniona o spostrzeżenia jurysprudencki formułowane na kanwie problematyki odpowiedzialności deliktowej, pozwala przyjąć, że wyłączenie odpowiedzialności następowało w związku z niemożnością przypisania sprawcy czynu winy. To zaś – z punktu widzenia ustaleń dzisiejszej doktryny prawa karnego – przekreślało również byt przestępstwa. Zachowane źródła nie pozwalają jednak na stwierdzenie, czy i w jakim zakresie rzymska jurysprudencja podjęła głębszą refleksję naukową na ten temat.

3. RECEPCJA ROZWIĄZAŃ RZYMSKICH W PRAWODAWSTWIE SYCYLIJSKIM

Recepcja rzymskich rozwiązań dotyczących wyłączenia odpowiedzialności karnej sprawcy czynu zabronionego, który w chwili jego popełnienia pozostawał w stanie wyłączonej lub ograniczonej świadomości z powodu choroby umysłowej, nastąpiła w ustawodawstwie sycylijskim króla Rogera II (zm. 1154) oraz cesarza Fryderyka II Hohenstaufa (zm. 1250)³³.

Prawodawstwo Rogera II skompilowane zostało w zbiorze znanym jako *Assise di Ariano* (ok. 1140). Prawdopodobnie miał on charakter prywatny³⁴. Kenneth Pennington wskazuje, że zbiór ten miał duże znaczenie historyczne, jako pierwszy tak wyszukany pomnik prawa świeckiego w dobie dojrzalego feudalizmu³⁵. Warto zauważyć, że pochodzi on z tego samego okresu, na który datuje się Dekret Gracjana (*Concordia discordantium canonum*), a także początki bolońskiej szkoły glosatorów, ufundowanej – jak się tradycyjnie przyjmuje – przez Irneriusa.

Assise di Ariano przewidywały wyłączenie odpowiedzialności karnej osób chorych umysłowo w przypadku zabójstwa:

³³ Por. A. PERTILE, *op. cit.*, s. 67-68.

³⁴ K. PENNINGTON, *The Birth of the 'Ius commune': King Roger II's Legislation*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 17/2006, s. 30 (tam też dalsza literatura).

³⁵ *Ibidem*, s. 24.

Assise di Ariano 37: Infans sine malignitate animi et furiosus si hominem occiderit, non tenetur. Quia alterum innocentia consilii, alterum fati infelicitas excusat.

Dziecko bez złośliwości ducha, a także chory psychicznie nie ponoszą odpowiedzialności, jeżeli zabijają człowieka. Ponieważ jednego usprawiedliwia niewinność zamiaru, drugiego nieszczęsność [jego] losu³⁶.

Jak podkreślano już w starszej literaturze, zawarte w *Assise* regulacje dotyczące odpowiedzialności karnej za zabójstwo niemal w całości recypują fragmenty z zachowanych w Digestach tytułów *ad legem Corneliam de sicariis et veneficis* oraz *de poenis*³⁷. Przytoczona regulacja stanowi dokładne niemal powielenie wspomnianego już fragmentu z twórczości Modestynusa, przechowanego przez kompilatorów w Digestach Justyniańskich:

D. 48,8,12 (Mod. 8 reg.): *Infans vel furiosus si hominem occiderint, lege Cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat.*

Jeżeli dziecko lub chory psychicznie zabije człowieka, nie ponosi odpowiedzialności na podstawie *lex Cornelia* [*de sicariis et veneficis*], ponieważ jednego chroni niewinność zamiaru, drugiego zaś usprawiedliwia nieszczęsność [jego] losu³⁸.

Podobne sformułowania odnaleźć można w konstytucji cesarza Fryderyka II dotyczącej karalności zabójstwa (zatytułowanej *de homicidiis puniendis* lub alternatywnie *de poena occidentis*). Wydano ją we wrześniu 1231 r.³⁹ Władca wskazywał w niej również okoliczności, które uwalniały sprawcę od odpowiedzialności⁴⁰. Pojawia się wśród nich obrona

³⁶ Tłum. własne.

³⁷ H. NIESE, *Die Gesetzgebung der Normannischen Dynastie im Regnum Siciliae*, Halle 1910, s. 86.

³⁸ Tłum. własne.

³⁹ *Die Konstitutionen Friedrichs II. für das Königreich Sizilien*, Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum, ed. W. STÜRNER, Wiesbaden 2020, s. 164. Wedle tego wydania cytuję omawianą konstytucję.

⁴⁰ *Constitutiones Regni Siciliae, lib. 1, tit. 14.*

konieczna, młody wiek oraz choroba psychiczna. Dyspozycja władcy wyraźnie inspirowana jest źródłami rzymskimi⁴¹:

Constitutiones Regni Siciliae, lib. I, tit. 14: [...] Qui tamen aggressorem, vel latronem in dubio vite discrimine constitutus, vel nocturnum furem cum clamore, quem aliter comprehendere non valebat, occiderit, juxta divorum parentum nostrorum scita propterea nullam calumniam sustinere debet. Infans etiam sine malignitate animi et furiosus si hominem occiderit non tenentur. Quia alterum innocentia consilii, alterum infelicitas casus excusat.

Kto w obawie o własne życie zabije agresora, zbójcę lub złodzieja nocnego po podniesieniu krzyku, jeżeli inaczej nie może uniknąć niebezpieczeństwa, stosownie do postanowień naszego czcigodnego rodzica, nie będzie z tego powodu niesłusznie oskarżany. Podobnie dziecko bez złośliwości ducha, a także chory psychicznie nie ponoszą odpowiedzialności, jeżeli zabiją człowieka. Jednego usprawiedliwia niewinność zamiaru, drugiego nieszczęśliwy przypadek⁴².

W zakresie odnoszącym się do problematyki czynu popełnionego przez dzieci oraz osoby chore psychicznie wpływ prawa rzymskiego jest ewidentny⁴³. Ostatnie zdanie cytowanej konstytucji stanowi niemal literalne odwołanie do poglądu Modestynusa, stanowiąc aksjologiczne uzasadnienie dla cesarskiego rozstrzygnięcia⁴⁴. W przypadku dziecka niemożność przypisania winy jest podkreślona przez wskazanie na jego niedostateczne rozeznanie („niewinność zamiaru” – *innocentia consilii*)⁴⁵. *Furiosus* był natomiast wolny od odpowiedzialności z powodu

⁴¹ Por. H. DILCHER, *Die sizilische Gesetzgebung Friedrichs II, eine Synthese von Tradition und Erneuerung*, «Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte» 16/1974, s. 23-41.

⁴² Tłum. własne.

⁴³ Por. T. BUYKEN, *Das römische Recht in den Constitutionen von Melfi*, Köln-Opladen 1960, s. 27.

⁴⁴ D. 48,8,12.

⁴⁵ Wedle glosy do omawianej konstytucji chodziło o dzieci, które nie ukończyły siódmego roku życia – gl. *Infans ad Constitutiones Regni Siciliae, lib. I, tit. 14* (Neapoli 1552, fol. 33).

nieszczęścia, jakie go spotkało (*infelicitas casus* wobec *infelicitas fati* w tekście Modestynusa). Ciekawe jest, że również akursjańska glosa termin *fatum* tłumaczyła jako *casus* lub ewentualnie *morbis* (choroba)⁴⁶. Może to sugerować dążenie Fryderyka II do mocniejszego zaakcentowania, że jego rozstrzygnięcie ma charakter nie tylko humanitarny, ale zostało podjęte również ze względów dogmatycznych. Teorię tę uprawdopodobnia fakt, że podobnej zmiany względem sformułowania Modestynusa nie dopuścili się redaktorzy *Assise di Ariano*. Co więcej, w krytycznym wydaniu Wolfganga Stürnera wskazuje się, że zachowane rękopisy z treścią konstytucji Fryderyka w jednym tylko przypadku posługują się zwrotem *infelicitas fati*, a ewentualnie zamiast *casus* znajdujemy w nich sformułowania *animi casus* oraz *animi*⁴⁷. Potwierdza to tezę o celowym zaakcentowaniu dogmatycznego uzasadnienia dla wyłączenia odpowiedzialności niepoczytalnego sprawcy zabójstwa. Kwestia ta pozostaje otwarta do dyskusji, niemniej założyć można celową ingerencję w tekst źródłowy przez kompilatorów działających na polecenie Fryderyka.

Nadmienić w końcu warto, że odwołania do prawa rzymskiego widoczne są również w przypadku rozwiązań odnoszących się do problematyki obrony koniecznej⁴⁸. Wskazuje na to nawiązanie do *latrones*, o których mowa w konstytucji cesarza Walentyniana II, Teodozjusza Wielkiego oraz Arkadiusza z 391 r.⁴⁹, a także do złodzieja nocnego (*fur nocturnus*), którego zabicie było bezkarne na mocy postanowień ustawy XII tablic⁵⁰.

⁴⁶ Gl. *Fati* ad D. 48,8,12.

⁴⁷ *Die Konstitutionen Friedrichs II...*, s. 164, przyp. p' oraz q'.

⁴⁸ Na temat obrony koniecznej w prawie rzymskim zob. K. AMIELAŃCZYK, *Czy kontratyp obrony koniecznej ma rzymską tradycję? W poszukiwaniu przesłanek dopuszczalności prawa do samoobrony w rzymskim prawie karnym*, [w:] *'Quid leges sine moribus?' Studia nad prawem rzymskim dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65. rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, red. K. AMIELAŃCZYK, Lublin 2009, s. 51-72; E. LOSKA, *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011. O obronie koniecznej w treści konstytucji z Malfi zwięźle wspomina natomiast T. BUYKEN, *op. cit.*, s. 27.

⁴⁹ Zob. C.Th. 9,14,2.

⁵⁰ Zob. D. 9,2,4,1; D. 48,8,9.

Recypowanie rozwiązań znanych z prawa rzymskiego nie jest zaskakujące. Po pierwsze, jak już wiadomo, pojawiły się one we wcześniejszym zbiorze Rogera II. Trzeba jednak odczytać je również w kontekście imperialnych aspiracji samego Fryderyka II⁵¹, jak i powierzenia opracowania kolekcji konstytucji znakomicie wykształconym doradcom. Autorami *Constitutiones Regni Siciliae (Liber Augustalis)* byli między innymi arcybiskup Kapui Giacomo Amalfitano oraz Pietro della Vigna. Sama regulacja dotycząca wyłączenia odpowiedzialności dzieci i chorych psychicznie za zabójstwo zawarta w *Constitutiones Regni Siciliae* – jakkolwiek bardzo zbliżona do treści *Assise di Ariano* – ma bardziej spójny, uporządkowany i kompleksowy charakter, jeżeli tylko uwzględnimy całościowe unormowanie kwestii penalizacji zabójstwa przez Fryderyka. Należy też dodać, że przyjęte w *Constitutiones Regni Siciliae* rozwiązanie musiało mieć dużą doniosłość praktyczną. Konstytucje z Melfi obowiązywały bowiem nie tylko na Sycylii, lecz także w całych południowych Włoszech⁵². Niestety pomimo ich wydania w praktyce wciąż karano osoby chore psychicznie, w szczególności, gdy dopuściły się one cięższych przestępstw⁵³.

4. CHOROBA UMYSŁOWA JAKO OKOLICZNOŚĆ WYŁĄCZAJĄCA WINĘ SPRAWCY W CONSTITUTIONES CLEMENTINAE (1317 R.)

Źródła rzymskie stały się fundamentem dla dalszych rozważań nad kwestią odpowiedzialności karnej osób dotkniętych chorobą umysłową w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym. Obok nich pojawiają się

⁵¹ Por. zwłaszcza interesujące uwagi E. CONTE, L. MAYALI, B. PASCUTA, *Constitution*, [w:] *A Cultural History of Law in the Middle Ages*, red. E. CONTE, L. MAYALI, London 2019, s. 36. Autorzy określają *Constitutiones Regni Siciliae (Liber Augustalis)* jako jeden z najważniejszych zbiorów w zachodniej tradycji prawnej (*ibidem*, s. 29-30).

⁵² M. PATKANIOWSKI, *op. cit.*, s. 17, przyp. 2. Zob. także F. ZECHBAUER, *Das mittelalterliche Strafrecht Siziliens nach Friedrichs II. Constitutiones regni siciliae und den sizilischen Stadtrechten: mit einem Excurse über Herkunft und Wesen des sizilischen Inquisitionsverfahrens*, Berlin 1908.

⁵³ A. PERTILE, *op. cit.*, s. 67-68.

jednak częste odwołania do prawa kanonicznego. W prawie kanonicznym refleksję naukową nad problematyką zawinienia jako elementu konstytuującego przestępstwo podjęto stosunkowo wcześniej. Było to pokłosiem namysłu teologicznego nad kwestią moralnej odpowiedzialności grzesznika⁵⁴. Już Bernard z Pawii (zm. 1213) wskazywał, że podstawowym elementem konstrukcyjnym przestępstwa (*maleficium*) jest „wola i zamiar” (*voluntas et propositum*)⁵⁵. Założenie to wydatnie wpłynęło na kwestię wyłączenia odpowiedzialności chorego psychicznie sprawcy z uwagi na niemożność przypisania mu winy. Pogląd ten wyrażali zresztą jeszcze wcześniej legiści. W poczytnej Summie do Kodeksu Justyniańskiego autorstwa Placentinus (zm. 1192)⁵⁶, w tytule *ad legem Corneliam de sicariis* wskazuje się:

*Crimen enim non contrahitur, nisi voluntas intercedat nocendi. Et voluntas et propositum distinguunt maleficium. Ergo infans, vel furiosus, si hominem occiderit l. Cornelia non tenebitur: cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat. Ipsum sufficit furore proprio puniri, ut ff. eod. l. Pomp. l. penultima*⁵⁷.

⁵⁴ R. SORICE, 'Voluntas et propositum distinguunt maleficia'. L'emersione della responsabilità soggettiva nell'età del diritto commune, [w:] *Concorso di persone nel reato e pratiche discorsive dei giuristi. Un contributo interdisciplinare*, red. R. SORICE, Bologna 2013, s. 44. Zob. także M. JOŃCA, 'Telum manu fugit' jako ustawa przenośnia nieumyślnego zabójstwa w średniowiecznym prawie kanonicznym. Uwagi na marginesie ewolucji teorii winy w prawie karnym, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. AMIELAŃCZYK, A. DĘBIŃSKI, D. SŁAPEK, Lublin 2015, s. 71 i n.

⁵⁵ M. MYRCHA, *Problem winy w karnym ustawodawstwie kanonicznym (ciąg dalszy)*, «Prawo Kanoniczne» 15.1-2/1972, s. 79.

⁵⁶ Placentinus uważany jest za jednego z najważniejszych przedstawicieli szkoły glosatorów – zob. H. KANTOROWICZ, *The Poetical Sermon of a Mediaeval Jurist. Placentinus and his 'Sermo de Legibus'*, «Journal of the Warburg Institute» 2.1/1938, s. 22. Był on założycielem szkoły prawniczej we francuskim Montpellier. Na temat Placentinus zob. również F.C. von SAVIGNY, *Histoire du droit romain au Moyen-Age*, IV, tłum. na j. francuski Ch. GUENOUX, Paris 1839, IV, s. 55 i n.; P. de TOURTOULON, *Placentin, La vie. Les ouvres*, Paris 1896; P. VINGRADOFF, *Roman Law in Mediaeval Europe*, Oxford 1961, s. 77-78; A. GOURON, L. MONTAZEL, *La date de la mort de Placentin: Une fausse certitude*, «Legal History Review» 61.4/1993, s. 481 i n.

⁵⁷ PLACENTINUS, *In codicis Dn. Iustiniani Sacratissimi Principis Ex Repetita Praelectione Libros IX Summa*, Moguntiae 1536, tit. 16, fol. 434.

Zbrodni tej [tj. zabójstwa] nie popełnia się bez woli uczynienia krzywdy. Wola i zamiar wyróżniają przestępstwo. Dlatego dziecko lub chory psychicznie, jeżeli zabije człowieka, nie podlega odpowiedzialności na podstawie *lex Cornelia* [*de sicariis et veneficis*], ponieważ jednego chroni niewinność zamiaru, drugiego zaś usprawiedliwia nieszczęsność [jego] losu. Ten wystarczająco ukarany jest przez własne szaleństwo, jak wskazuje się w D. 48,9,2⁵⁸.

Widoczne jest zatem, że już nauka dwunastowieczna bardzo wyraźnie łączyła kwestię choroby psychicznej z niemożnością przypisania winy sprawcy przestępstwa. Czyniono to, opierając się na źródłach rzymskich. Samo stwierdzenie, że *voluntas et propositum distinguunt maleficium* zaczerpnięte jest z komentarza Paulusa do edyktu pretorskiego⁵⁹. Oderwało się ono jednak od pierwotnego sensu i uległo generalizacji. Stanowiło tym samym zaczyn dla poglądu, że dla bytu *maleficium* niezbędną jest zdolność sprawcy do ponoszenia winy⁶⁰. Zarówno legiści, jak i kanoniści uznawali zatem winę umyślną (*dolus*) za konieczny element konstrukcyjny przestępstwa. Niekiedy brak możliwości przypisania winy osobie niepoczytalnej kojarzono ze sformułowaną przez Hadriana zasadą *in maleficiis voluntas spectatur non exitus*⁶¹. Pogląd taki wyraził między innymi słynny glosator Azo Portius (zm. 1225)⁶². Na gruncie

⁵⁸ Tłum. własne.

⁵⁹ D. 47,2,54 (53), pr. (Paul. 39 *ad ed.*): *Qui iniuriae causa Ianuam effregit, quamvis inde per alios res amotae sint, non tenetur furti: nam maleficia voluntas et propositum delinquentis distinguit.*

⁶⁰ Por. M. PIFFERI, *Generalia delictorum. Il Tractatus criminalis di Tiberio Deciani e la "Parte generale" di diritto penale*, Milano 2006, s. 231 i n.

⁶¹ D. 48,8,14. Współcześnie zasada ta powoływana jest najczęściej (choć nie tylko) w kontekście poszukiwań nad ewentualnymi zaczątkami konstrukcji karalnego usiłowania w prawie rzymskim – zob. K. AMIELAŃCZYK, *Rzymskie prawo karne w reskrypcjach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 82-84; IDEM, 'Crimina legitima'..., s. 130. Zob. także R. ISOTTON, 'Crimen in itinere'. *Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni penali*, Milano 2006, s. 23 i n. (punktem wyjścia dla autora jest paradoksalnie zasada *cogitationis poenam nemo patitur*).

⁶² AZO PORTIUS, *Svmma Azonis, siue locvples ivris civilis thesavrvs*, Venetiis 1610, in lib. IX, rubr. *ad legem Corneliam de sicariis* § 3, col. 896.

kanonistyki podzielili go nie mniej szanowny Henryk z Suzy, kardynał *Hostensis* (zm. 1271)⁶³:

*Sed cum homicidium sine dolo non comittatur, necesse est quod dolus interveniat: nec accipitur hic culpa lata pro dolo [...]. Ait imperator voluntatem spectandam non exitum, ut ff.c.l. in l. et l. divuus. Hinc est quod infans vel furiosus hac l. non tenetur cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat*⁶⁴.

Lecz zabójstwa nie popełnia się bez winy umyślnej, konieczne jest więc działanie zawinione. Nie przyjmuje się tu jednak, że rażące niedbalstwo równe jest winie umyślnej [...]. Cesarz [Hadrian] stwierdza, by bardziej zważać na wolę sprawcy niż skutek, jak wskazuje się w D. 48,8,14. Dlatego też dziecko oraz chory psychicznie nie odpowiadają na podstawie tego prawa, ponieważ jednego chroni niewinność zamiaru, drugiego zaś usprawiedliwia nieszczęśność [jego] losu⁶⁵.

Rosalba Sorice podkreśla, że poglądy Henryka z Suzy były niezwykle istotne dla rozpowszechnienia przekonania o tym, że wina stanowi jeden z elementów, które konstytuują byt przestępstwa⁶⁶. Rzeczywiście, kardynał *Hostensis* był jednym z najchętniej cytowanych jurystów, zwłaszcza w piśmiennictwie kanonistycznym. Warto zauważyć, że w swojej Summie Henryk z Suzy nie tylko utrwała pogląd o niemożności przypisania winy sprawcy niepoczytalnemu, lecz także odrzuca właściwą prawu prywatnemu zasadę *magna culpa dolus est*⁶⁷. Myśl tę rozwinął i spopularyzował w okresie późniejszym zwłaszcza Bartolus de Saxoferrato (zm. 1357)⁶⁸.

⁶³ Na temat życia i twórczości Henryka z Suzy zob. K. PENNINGTON, *Enrico da Susa, detto l'Ostiense (Hostiensis, Henricus de Segusio o Segusia)*, [w:] *Dizionario biografico degli Italiani*, XLII, Roma 1993, s. 758-763.

⁶⁴ HENRICUS DE SEGUSIA, *Summa Aurea*, Lugduni 1597, comm. ad *De homicidio voluntario vel casuali rubrica*, § 3, fol. 297.

⁶⁵ Tłum. własne.

⁶⁶ R. SORICE, 'Voluntas et propositum'..., s. 45-47.

⁶⁷ Zob. D. 50,16,226.

⁶⁸ Zob. R. SORICE, *La rilevanza penale della colpa nel Medioevo. Ricerche sulla Doctrina Bartoli*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 31/2020, s. 199-229.

Wydawałoby się, że powołanie autorytetu trzech powszechnie znanych prawników XII i XIII w. – Placentinusa, Azona oraz Henryka z Suzy – byłoby wystarczające do wykazania, że jursprudencja średniowieczna zgodnie uznawała, że osoba niepoczytalna nie tylko nie powinna być karana (*furiosus delinquit, sed non punitur*), ale również że w ogóle nie popełnia ona przestępstwa (*furiosus non delinquit*). Trzeba jednak pamiętać, że stanowisko to nie było wcale jednolite. Chociażby Albertus Gandinus (zm. 1310) w traktacie *De maleficiis* rozpatrywał kwestię niepoczytalności sprawcy w kontekście ewentualnego odstąpienia od wymierzenia mu kary⁶⁹. Jurysta odniósł się zdawkowo do wyłączenia odpowiedzialności zbyt młodych oraz niepoczytalnych sprawców zabójstwa, stwierdzając, że nie podlegają oni karze przewidzianej w *lex Cornelia de sicariis et veneficis* (*infans et furiosus non punitur hac lege*) z uwagi na to, że wymaga ona, by sprawca działał w zbrodniczym zamiarze (*nesesse est dolum intervenire*)⁷⁰. Gandinus dostrzegał zatem znaczenie zdolności do ponoszenia winy dla ustalenia odpowiedzialności karnej sprawcy czynu. Niepoczytalność, podobnie jak młody wiek, wiąże jednak wyłącznie z klauzulą niekaralności, poprzestając na stwierdzeniu, że sprawcy chorzy psychicznie nie są karani na gruncie *lex Cornelia*.

Późniejsza (XIV-XVI w.) refleksja nad wpływem poczytalności na odpowiedzialność karną często podejmowana była w nawiązaniu do dekretu zawartego w *Constitutiones Clementinae* (1317)⁷¹. Szczególnie chętnie odwoływali się do niego przedstawiciele szkoły komentatorów oraz juryści wczesnonowożytni (zarówno kanoniści, jak i legiści)⁷²:

Clementinae, lib. V, tit. 4, cap. 1: Si furiosus, aut infans seu dormiens hominem mutilet vel occidat: nullam ex hoc irregularitatem incurrit. Et idem de illo censemus, qui, mortem aliter vitare non valens, suum occidit vel mutilat invasorem.

⁶⁹ Zob. S. ABIS, *Il 'furor melancholicus' nella cultura giuridica di età moderna. Osservazioni e ipotesi di ricerca*, «Historia et Ius. Rivista di Storia Giuridica dell'Età Medievale e Moderna» 7/2015, s. 5.

⁷⁰ Albertus Gandinus, *Tractatus de maleficiis*, [w:] *Tractatus diversi super maleficiis, Venetiis 1560, De homicidiariis et eorum poenis rubrica*, § 1, fol. 189.

⁷¹ Jego znaczenie podkreśla również B.T. PARLOPIANO, *op. cit.*, s. 223.

⁷² *Ibidem*, s. 224.

Jeżeli chory psychicznie lub dziecko bądź śpiący okalecza lub zabija człowieka, to czyn ten nie stanowi nieprawidłowości. I to samo postanawiamy wobec tego, kto nie mogąc inaczej uniknąć śmierci, zabije lub okaleczy osobę, która go zaatakuje⁷³.

W świetle omawianego dekretu⁷⁴ zabójstwo lub trwałe okaleczenie innej osoby popełnione w określonych okolicznościach nie stanowi „nieprawidłowości” (*irregularitas*)⁷⁵, tj. okoliczności wyłączonej możliwość dopuszczenia do święceń kapłańskich. Jak bowiem wyjaśnia glosa, zabójstwo lub okaleczenie innej osoby skutkujące pozbawieniem jej części ciała było w świetle prawa kanonicznego traktowane jako czyn uniemożliwiający przyjęcie święceń lub objęcia funkcji kościelnych (*promotio ad sacros ordines*), względnie będący przyczyną nałożenia interdyktu od czynności sakralnych. Nie dotyczyło to jednak sytuacji, gdy czynu takiego sprawca dopuścił się, będąc w stanie wyłączonej świadomości z powodu choroby psychicznej względnie był dzieckiem lub popełnił czyn, lunatykując (jako „śpiący”), a także gdyby działał w obronie koniecznej⁷⁶. Odnosząc się do niepoczytalności sprawcy, autor glosy stwierdza, że „chory psychicznie właściwie nie dopuszcza się przestępstwa, bowiem to nie istnieje bez zbrodniczego zamiaru” (*nota quod furiosus proprie non delinquit, quia delicto non fit sine animo delinquendi* – podkreślenie B.Z.)⁷⁷. Widoczne jest zatem wy-

⁷³ Tłum. własne.

⁷⁴ Na temat okoliczności uchwalenia dekretu zob. N. LAURENT-BONNE, ‘*Dormiens comparatur furioso*’: *Les origines canoniques de l’irresponsabilité pénale du dormeur*, «ZSS KA» 100/2014, s. 171-172.

⁷⁵ Termin *irregularitas*, nieznanym łacinie klasycznej, oznacza „trwałą przeszkodę do święceń ustanowioną prawem kościelnym, która czyni niezdatnym do przyjęcia i do wykonywania święceń” – M. PASTUSZKO, *Nieprawidłowości i przeszkody do święceń*, «Prawo Kanoniczne» 50.2-3/2007, s. 118.

⁷⁶ Na temat aspektu obrony koniecznej w cytowanym fragmencie zob. L.G. DUGGAN, *Armsbearing and the Clergy in the History and Canon Law of Western Christianity*, Woodbridge 2013, s. 141-142; K. PENNINGTON, *Moderamen inculpatæ tutelæ: The Jurisprudence of a Justifiable Defense*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 24/2013, s. 46-47.

⁷⁷ Gl. *Si furiosus ad Clementinæ, lib. V, tit. 4, cap. 1* (*Corpus Iuris Canonici*, vol. 3, Romæ 1582, fol. 278).

rażnie, że choroba psychiczna uznawana jest za okoliczność uniemożliwiającą przypisanie winy sprawcy czynu, co przekreśla również byt samego przestępstwa. Wina traktowana jest tym samym jako element konstrukcyjny abstrakcyjnie pojętego przestępstwa (a także deliktu oraz nieprawidłowości), a zdolność do ponoszenia winy stanowi konieczny warunek odpowiedzialności. Wynikało to z samej już litery dekretu (si furiosus [...] hominem mutilet vel occidat: nullam ex hoc irregularitatem incurrit). Tym samym w prawie kanonicznym widoczne jest ugruntowanie stanowiska, że *furiosus non delinquit*, nie zaś *furiosus delinquit, sed non punitur*⁷⁸.

Jak już wspomniano, przełożyło się to również na poglądy wyrażane w odniesieniu do prawa świeckiego. W znanym dziele *Practica iudiciaria in criminalibus* Jacobusa de Belviso (zm. 1335) wskazuje się, że chory umysłowo, dziecko oraz lunatyk nie ponoszą odpowiedzialności z tytułu *iniuria*⁷⁹. Niemożność przypisania winy dotyczyła zatem nie tylko zabójstwa. Także w głosie Panormitanusa (Nicolo de Tudeschi, zm. 1445 – w istocie, wbrew tytułowi, nie jest to glosa, ale komentarz) spotykamy uogólnienie zawartej w Klementynach regulacji, wskazujące, że żadne przestępstwo nie może być popełnione, jeżeli sprawca działa, będąc chorym psychicznie⁸⁰.

Mimo to wszędzie przekonanie, że *furiosus non delinquit*, przebijało się z pewnym trudem. Pomimo że pogląd ten formułowany był już przez jurystów żyjących w XII stuleciu, to nawet wybitni prawnicy XIV w. ciążyli raczej w kierunku tezy o wyłączeniu karalności. Tytułem przykładu wskazać można, że poważany Baldus degli Ubaldi (zm. 1400) w jednym ze swych konsyliów pisał, iż o zabójcy (*homicida*) mówić

⁷⁸ Na doniosłość tego pytania wskazywał G. RUGGIERO w recenzji wspomianej pracy M. BOARI, *Qui vent contra iura: Il furiosus nella criminalistica dei secoli XV e XVI. (Università di Macerata, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, second series, number 35.) Milan: Giuffrè. 1983. Pp. 164. L. 9,000, «The American Historical Review» 10/1984, s. 1106.*

⁷⁹ JACOBUS DE BELVISO, *Practica iudiciaria in criminalibus*, Lugduni 1515, fol. VI. Jakkolwiek autor nie powołał wprost regulacji zawartej w Klementynach, to odniesienie do lunatyka jasno przesądza o źródle jego tezy.

⁸⁰ NICOLAUS DE TUDESCHIS, *Glossae Clementinae*, Venetiis 1496, ad tit. *De homicidio*, fol. 22v. Autor przywołuje znane uzasadnienie zawarte w D. 48,8,12.

można w różnorakim znaczeniu. Odnosząc się do sprawcy niepoczytalnego, jurysta wskazuje, że jest on zabójcą *formalis et non causalis*, co akcentowało fakt dopuszczenia się przezeń zbrodni, przy jednoczesnej niemożności wymierzenia mu kary w procesie⁸¹. Jest to przejaw charakterystycznego dla średniowiecznych szkół prawniczych postrzegania prawa przez pryzmat regulacji proceduralnych, co było zresztą właściwe także rzymskiej jursprudencji. Również Angelus Aretinus (Angelo Gambilioni, zm. 1461) stanął na stanowisku o braku karalności chorych psychicznie, nie zaś o braku przestępstwa jako takiego. Jurysta zadaje pytanie o to, czy sprawca chory umysłowo jest karany, gdy popełni przestępstwo⁸². Odpowiedzi udziela rzecz jasna negatywnej, powołując zarówno *lex Congruit*, jak i *Clementinae*. Nie zaznacza jednak, że w tym przypadku nie dochodziło do przestępstwa.

Warto też zwrócić uwagę na zawarte w Klementynach zestawienie osób chorych psychicznie nie tylko z dziećmi (*infantes*), lecz także z lunatykami („śpiącymi” – *dormientes*). Zainteresowanie kanonistów nagannością czynów popełnianych przez lunatyków ma swoją genezę w rozważaniach teologicznych nad możliwością przypisania winy osobie, która dopuszcza się grzechów jedynie we śnie⁸³. Przekładając to zagadnienie na kwestię odpowiedzialności w związku z popełnieniem przestępstwa, kanonistyka sięgnęła również do wzorców rzymskich. Wykorzystano tu mianowicie fragment z komentarza do edyktu pretorskiego autorstwa Paulusa. Jurysta rozważa w nim niemożność objęcia przedmiotu w posiadanie przez osobę chorą psychicznie i dziecko. Jakkolwiek mogą oni fizycznie zawładnąć rzeczą, to nie mają woli jej posiadania (*affectionem tenendi non habent*) – podobnie jak osoba, której ktoś włożył jakąś rzecz w rękę w czasie, gdy spała⁸⁴. Zestawienie dzieci,

⁸¹ BALDUS DEGLI UBALDI, *Consiliorum siue Responsorum*, Venetiis 1580, Consilium 384 § 3, fol. 99.

⁸² ANGELUS ARETINUS, *Tractatus de maleficiis*, Venetiis 1558, fol. 300.

⁸³ Zob. N. LAURENT-BONNE, *op. cit.*, s. 153-177.

⁸⁴ D. 41,2,1,3 (Paul. 54 *ad ed.*): *Furiosus, et pupillus sine tutoris auctoritate, non potest incipere possidere, quia affectionem tenendi non habent, licet maxime corpore suo rem contingant, sicuti si quis dormienti aliquid in manu ponat. Sed pupillus tutore auctore incipiet possidere. Ofilius quidem et Nerva filius etiam sine tutoris auctoritate*

chorych psychicznie oraz lunatyków pozwala jednoznacznie zidentyfikować przyczynę, dla której nie ponosili oni odpowiedzialności. Chodzi o element subiektywny, a mianowicie brak rozeznania wystarczającego, by mówić o woli popełnienia przestępstwa⁸⁵.

Historyczne znaczenie zawartej w *Constitutiones Clementinae* regulacji było zapewne znaczące również dla praktyki stosowania prawa. Chętnie powoływano ją chociażby dla przeciwdziałania karaniu niepoczytalnych sprawców czynów zabronionych. Albericus de Rosate (zm. prawdopodobnie w 1360 r.) tłumaczył, że niekiedy w sprawach o zabójstwo ścisła interpretacja postanowień statutów „prowadzi do oczywistego absurdu, jak w sytuacji, gdy statut stanowi, że należy dekapitować sprawcę zabójstwa [...]. Po pierwsze, gdy posłużymy się jedynie literą tekstu, nie dokonując jego wykładni, pozbawimy głowę dziecko, szaleńca lub osobę, która zabiła w obronie własnej, co jest przeciwko normie zawartej w *Clementinae* [pod tytułem] *De homicidio* [w dekretale] *Si furiosus* [...]”⁸⁶. Norma ta traktowana była zatem jako równorzędna (a w sądach kościelnych zapewne jako prymarna) względem regulacji znanych z prawa rzymskiego.

W praktyce zdarzało się, że kwestia faktycznych ustaleń dotyczących poczytalności sprawcy bywała marginalizowana lub całkiem pomijana⁸⁷. Było tak jeszcze pod koniec XVI stulecia. W słynnym procesie Paola Barbieriego (1588) oskarżonego o zamordowanie żony sąd zupełnie zignorował podnoszone w opiniach trzech medyków zagadnienie niepoczytalności sprawcy, skazując go zaocznie na śmierć i konfiskatę

possidere incipere posse pupillum aiunt: eam enim rem facti, non iuris esse: quae sententia recipi potest, si eius aetatis sint, ut intellectum capiant.

⁸⁵ Por. N. LAURENT-BONNE, *op. cit.*, s. 173.

⁸⁶ ALBERICUS DE ROSATE, *In primam partem ff. novi commentaria*, Venetiis 1585, comm. ad D. 50,17,131 § 5, fol. 285: *In contrarium adducitur patens absurditas, pone enim, quod statutum dicat, quod faciens homicidium decapitetur [...]. Primum si sine interpretatione servetur ad literam infans, furiosus vel se defendendo occidens decapitabitur, quod est c[ontra] iura in Cle. de homi. si furiosus [...].*

⁸⁷ R. Sorice wspomina, że w pierwszej połowie XIV w. częstą praktyką było również wymierzanie kary przewidzianej za zabójstwo sprawcom nieumyślnego spowodowania śmierci; R. SORICE, *La rilevanza penale...*, s. 207.

majątku⁸⁸. Należy jednak zaznaczyć, że w sprawach, które jak dotąd udało się poddać dokładniejszej analizie, ewentualna niepoczytalność traktowana jest jako okoliczność uniemożliwiająca przypisanie winy (na okoliczność tę bezskutecznie powoływano się w obronie oskarżonego w procesie Barbieriego)⁸⁹. Problem leżał jednak w zagadnieniach dowodowych, ponieważ opiniom lekarzy nie przyznawano żadnej szczególnej mocy prawnej, traktując je na równi z zeznaniami świadków⁹⁰.

5. WNIOSKI

Znane w prawie rzymskim rozwiązania dotyczące wyłączenia odpowiedzialności karnej osób niepoczytalnych recypowane zostały w ustawodawstwie karnym królów sycylijskich oraz w średniowiecznym prawie kanonicznym. Normy te traktowano jednak nie tylko jako fundament dla naukowych rozważań dotyczących wyłączenia odpowiedzialności karnej osób chorych psychicznie. Wraz z rozstrzygnięciami cesarzy oraz wypowiedziami jurystów rzymskich stały się one podstawą do pogłębionej refleksji teoretycznej nad samym pojęciem przestępstwa. W średniowiecznej literaturze prawniczej wyraźnie postawiona została zatem teza, że brak zdolności do ponoszenia winy – spowodowany niepoczytalnością lub młodym wiekiem – przekreśla byt przestępstwa. Równie chętnie jak antyczne źródła rzymskie przytaczano w tym kontekście relevantny fragment z *Constitutiones Clementinae*. Należy jednocześnie zwrócić uwagę, że stanowisko to nie było bynajmniej jednomyślne. Pojawiali się również autorzy, którzy łączyli niepoczytalność sprawcy wyłączenie z niemożnością wymierzenia mu kary.

Praktyka stosowania prawa nie zawsze wdrażała w życie poglądy „doktorów”. W prawodawstwie statutowym komun włoskich brak jest

⁸⁸ Zob. M. CALABRITTO, *op. cit.*, s. 117 oraz 123. Autorka szczegółowo opisuje przebieg procesu (s. 124 i n.).

⁸⁹ *Ibidem*, s. 119-120.

⁹⁰ Objawy choroby umysłowej (*signa furiosis*) wykazywać można było z zastosowaniem rozmaitych środków dowodowych – brak jednak było kompleksowej teorii wypracowanej w tym zakresie; S. ABIS, *op. cit.*, s. 6-7.

śladów ich recepcji. Jeszcze na XVI w. datują się przypadki pomijania okoliczności niepoczytalności sprawcy przez sądy. Dla wymierzania sprawiedliwości w Italii południowej duże znaczenie miały jednak ustawy wydawane przez królów sycylijskich – tam być może sytuacja była relatywnie lepsza niż w państewkach położonych na północy Półwyspu Apenińskiego.

Ewidentne jest, że przynajmniej na gruncie refleksji teoretycznej rozwiązywania rzymskie miały istotne znaczenie dla historycznej ewolucji konstrukcji dogmatycznych fundamentalnych dla współczesnego prawa karnego materialnego. Mocno kazuistyczne wypowiedzi jurystów i konstytucje cesarzy stanowiły budulec, który wykorzystywali przedstawiciele średniowiecznych szkół prawniczych. Generalizacja materiałów źródłowych i duże wycucie w ich zestawianiu pozwoliły na stopniową recepcję rozwiązań, które swoją genezą sięgały czasów rzymskich. Tym samym ustępować musiały bardziej prymitywne elementy germańskie, które dominowały w praktyce sądowniczej od VI stulecia.

'FURIOSUS SI HOMINEM OCCIDERIT NON TENETUR'. RECEPCJA
RZYMSKICH ROZWIĄZAŃ DOTYCZĄCYCH WYŁĄCZENIA
ODPOWIEDZIALNOŚCI KARNEJ OSÓB CHORYCH UMYSŁOWO
W ŚREDNIOWIECZNYM USTAWODAWSTWIE SYCYLIJSKIM ORAZ
PRAWIE KANONICZNYM Z UWZGLĘDNIENIEM POGŁĄDÓW ÓWCZESNEJ
JURYSPRUDENCJI (XII-XIV w.)

Streszczenie

Problematyka wyłączenia odpowiedzialności karnej osób niepoczytalnych w chwili popełnienia czynu w prawie rzymskim doczekała się już szerszego omówienia w literaturze. Zdecydowanie mniej uwagi poświęcono kwestii recepcji rozwiązań rzymskich w prawie średniowiecznym. Zagadnienie to jest tymczasem istotne z punktu widzenia rozważań *stricte* historycznych, odnoszących się do kwestii funkcjonowania ówczesnego wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych (w zakresie dotyczącym sprawców niepoczytalnych). Pogłębiona analiza omawianej problematyki pozwala jednocześnie stwierdzić, że recypowanie rzymskich rozwiązań do prawodawstwa karnego królów sycylijskich oraz do prawa kanonicznego wpłynęło również na rozwój teoretycznej refleksji nad pojęciem przestępstwa, a przede wszystkim znamion jego strony podmiotowej (elementu

subiektywnego). Rozstrzygnięcie zagadnienia, czy sprawca niepoczytalny objęty jest jedynie klauzulą niekaralności, czy też może w ogóle nie dopuszcza się przestępstwa z uwagi na brak zdolności do ponoszenia winy, przyczyniło się bowiem do ugruntowania się stanowiska, że jedynie czyn zawiniony może stanowić przestępstwo.

‘FURIOSUS SI HOMINEM OCCIDERIT NON TENETUR’: THE RECEPTION OF ROMAN LEGAL SOLUTIONS ON THE EXEMPTION OF THE INSANE FROM CRIMINAL LIABILITY IN THE LEGISLATION AND CANON LAW OF MEDIEVAL SICILY, INCLUDING THE VIEWS OF ITS MEDIEVAL JURISPRUDENCE (12TH-14TH C.)

Summary

The exemption of the insane from bearing criminal liability in Roman law has earned an extensive amount of discussion already but far less attention has been paid to the reception of Roman solutions in medieval law. However, this issue is important from the strictly historical aspect relating to criminal justice with regard to perpetrators considered insane. An in-depth analysis of this issue leads to the conclusion that the adoption of Roman solutions in the criminal legislation of the Kingdom of Sicilian and in canon law had an effect on the development of theoretical reflection on what is (and is not) a criminal offence, and especially on the characteristics of its subjective element (*mens rea*). The answer to the question whether an insane perpetrator is exempted simply on the grounds of preclusion of prosecution, or whether he cannot commit a crime at all because he is incapable of culpability has contributed to the consolidation of the position that only a culpable act can constitute a crime

Słowa kluczowe: niepoczytalność; odpowiedzialność karna; rzymskie prawo karne; *ius commune*; prawo kanoniczne.

Keywords: insanity; criminal liability; Roman criminal law; *ius commune*; canon law.

Literatura

- ABIS S., *Il 'furor melancholicus' nella cultura giuridica di età moderna. Osservazioni e ipotesi di ricerca*, «Historia et ius. Rivista di storia giuridica dell'età medievale e moderna» 7/2015, s. 1-12.
- AMIELAŃCZYK K., *'Crimina legitima' w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- AMIELAŃCZYK K., *Czy kontratyp obrony koniecznej ma rzymską tradycję? W poszukiwaniu przesłanek dopuszczalności prawa do samoobrony w rzymskim prawie karnym*, [w:] *'Quid leges sine moribus?'* *Studia nad prawem rzymskim dedykowane Profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65. rocznicę urodzin oraz 40-lecie pracy naukowej*, red. K. AMIELAŃCZYK, Lublin 2009, s. 51-72.
- AMIELAŃCZYK K., *'Lex Cornelia de sicariis et veneficis'. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom*, Lublin 2011.
- AMIELAŃCZYK K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- BOARI M., *'Qui venit contra iura': il 'furiosus' nella criminalistica dei secoli XV e XVI*, Milano 1983.
- BOLECHAŁA F., *Wspólne drogi psychiatrii i medycyny sądowej – historia i rozwój pojęcia niepoczytalności od czasów antycznych po współczesne*, «Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii» 59/2009, s. 300-308.
- BUYKEN T., *Das römische Recht in den Constitutionen von Melfi*, Köln-Opladen 1960.
- CALABRITTO M., *'Furor' melancolico tra teoria e practica legale*, «Studi Storici» 51.1/2010, s. 113-135.
- CONTE E., MAYALI L., PASCIUTA B., *Constitution*, [w:] *A Cultural History of Law in the Middle Ages*, red. E. CONTE, L. MAYALI, London 2019, s. 23-44.
- CLOUD J.D., *'Parricidium': from the 'lex Numae' to the 'lex Pompeia de parricidiis'*, «ZSS» 88/1971, s. 1-66.
- Die Konstitutionen Friedrichs II. für das Königreich Sizilien*, Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et Acta Publica Imperatorum et Regum, ed. W. STÜRNER, Wiesbaden 2020.
- DILCHER H., *Die sizilische Gesetzgebung Friedrichs II, eine Synthese von Tradition und Erneuerung*, «Vorträge und Forschungen. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte» 16/1974, s. 23-41.
- DUGGAN L.G., *Armsbearing and the Clergy in the History and Canon Law of Western Christianity*, Woodbridge 2013.
- FABREGA H., *Psychiatric Stigma in the Classical and Medieval Period: A Review of the Literature*, «Comprehensive Psychiatry» 31.4/1990, s. 289-306.
- FERRINI C., *Diritto penale romano. Teorie generali*, Milano 1899.
- GAROFALO A., *Pojęcia i żywotność rzymskiego prawa karnego*, «Zeszyty Prawnicze» 3.1/2003, s. 7-41.

- GOURON A., MONTAZEL L., *La date de la mort de Placentin: Une fausse certitude*, «Legal History Review» 61.4/1993, s. 481-492.
- GIUFFRÉ V., *La repressione criminale nell'esperienza romana*, Napoli 1998.
- ISOTTON R., 'Crimen in itinere'. *Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni penali*, Milano 2006.
- JOŃCA M., 'Parricidium' w prawie rzymskim, Lublin 2008.
- JOŃCA M., 'Telum manu fugit' jako ustawowa przenośnia nieumyślnego zabójstwa w średniowiecznym prawie kanonicznym. *Uwagi na marginesie ewolucji teorii winy w prawie karnym*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. AMIELAŃCZYK, A. DĘBIŃSKI, D. SŁAPEK, Lublin 2015, s. 71-85.
- KANTOROWICZ H., *The Poetical Sermon of a Mediaeval Jurist. Placentinus and his 'Sermo de Legibus'*, «Journal of the Warburg Institute» 2.1/1938, s. 22-41.
- KATAJALA-PELTOMAA S., NIIRANEN S., *Perspectives to Mental (Dis)Order in Later Medieval Europe*, [w:] *Mental (Dis)Order in Later Medieval Europe*, red. S. KATAJALA-PELTOMAA, S. NIIRANEN, Leiden-Boston 2014, s. 1-20.
- KLEMENTOWSKI M.L., *Odpowiedzialność nieletniego w średniowiecznych prawach Europy*, [w:] *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, red. T. BOJARSKI, Lublin 1988, s. 20-37.
- LANZA C., *Ricerche su 'furiosus' in diritto romano*, Roma 1990.
- LAURENT-BONNE N., 'Dormiens comparatur furioso': *Les origines canoniques de l'irresponsabilité pénale du dormeur*, «Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung» 100/2014, s. 153-177.
- LEBIGRE A., *Quelques aspects de la responsabilité pénale en droit romain classique*, Paris 1967.
- Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, red. M. JOŃCA, Warszawa 2022.
- LENEL O., *Palingenesia iuris civilis*, I, Lipsiae 1889.
- LOSKA E., *Zagadnienie obrony koniecznej w rzymskim prawie karnym*, Warszawa 2011.
- MYRCHA, *Problem winy w karnym ustawodawstwie kanonicznym (ciąg dalszy)*, «Prawo Kanoniczne» 15.1-2/1972, s. 141-205.
- NARDI E., *Squilibrio e deficienza mentale in diritto romano*, Milano 1983.
- NIESE H., *Die Gesetzgebung der Normannischen Dynastie im Regnum Siciliae*, Halle 1910.
- NOGRADY A., *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis 9 De officio proconsulis*, Berlin 2006.
- PARLOPIANO B.T., *Madmen and Lawyers: The Development and Practice of the Jurisprudence of Insanity in the Middle Ages*, Washington D.C. 2013 (niepubl. rozprawa doktorska).
- PATKANIOWSKI M., *Wina i kara. Elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich*, Kraków 1939.

- PASTUSZKO M., *Nieprawidłowości i przeszkody do święceń*, «Prawo Kanoniczne» 50.3-2/2007, s. 117-227.
- PAVÓN P., 'Furiosus in carcerem' (*Ulp. 7 de off. proc., D. 1.18.13.1*), «Habis» 31/2000, s. 261-266.
- PENNINGTON K., *Enrico da Susa, detto l'Ostiense (Hostiensis, Henricus de Segusio o Segusia)*, [w:] *Dizionario biografico degli Italiani*, XLII, Roma 1993, s. 758-763.
- PENNINGTON K., 'Moderamen inculpatæ tutelæ': *The Jurisprudence of a Justifiable Defense*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 24/2013, s. 27-55.
- PENNINGTON K., *The Birth of the 'Ius commune': King Roger II's Legislation*, «Rivista Internazionale di diritto commune» 17/2006, s. 1-40.
- PERTILE A., *Storia del diritto italiano*, V, *Storia del diritto penale*, Torino 1892.
- PIFFERI M., *Generalia delictorum. Il Tractatus criminalis di Tiberio Deciani e la "Parte generale" di diritto penale*, Milano 2006.
- RACZ-SUCHECKA M., *Niepoczytalny sprawca przestępstwa. Rozwój instytucji w prawie angielskim*, «Czasopismo Prawno-Historyczne» 65.2/2013, s. 229-242.
- RIZZELLI G., *Il furor di Elio Prisco: Macer 2 iud. publ. D. 1.18.14*, [w:] *Studi per Giovanni Nicosia*, VI, Milano 2007, s. 497-506.
- RIZZELLI G., *Intelletto, volontà e crimine nella cultura giuridica romana del principato*, «Rivista di Diritto Romano» 20/2020, s. 73-118.
- RUGGIERO G., *Marco Bori. Qui vent contra iura: Il furiosus nella criminalistica dei secoli XV e XVI. (Università di Macerata, Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, second series, number 35.) Milan: Giuffrè. 1983. Pp. 164. L. 9,000*, «The American Historical Review» 10/1984, s. 1106.
- SAVIGNY F.C. von, *Histoire du droit romain au Moyen-Age*, IV, tłum. na j. francuski Ch. GUENOUX, Paris 1839.
- SORICE R., *La rilevanza penale della colpa nel Medioevo. Ricerche sulla Doctrina Bartoli*, «Rivista Internazionale di Diritto Comune» 31/2020, s. 199-229.
- SORICE R., 'Voluntas et propositum distinguunt maleficia'. *L'emersione della responsabilità soggettiva nell'età del diritto commune*, [w:] *Concorso di persone nel reato e pratiche discorsive dei giuristi. Un contributo interdisciplinare*, red. R. SORICE, Bologna 2013, s. 43-53.
- SPRUIT J.P., *The Penal Conceptions of the Emperor Marcus Aurelius in Respect of Lunatics: Reflections on D.1,18,14*, «International Journal of Law and Psychiatry» 21.4/1998, s. 315-333.
- TOURTOULON P. de, *Placentin, La vie. Les ouvres*, Paris 1896.
- TRENCHARD-SMITH M., *Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law*, [w:] *Madness in Medieval Law and Custom*, red. W. TURNER, Leiden 2010, s. 39-55.
- VINOGRADOFF P., *Roman Law in Mediaeval Europe*, Oxford 1961.
- WRIGHT E.A., *Medieval Attitudes Towards Mental Illness*, «Bulletin of the History of Medicine» 7.3/1939, s. 352-356.

ZECHBAUER F., *Das mittelalterliche Strafrecht Siziliens nach Friedrichs II. Constitutiones regni siciliae und den sizilischen Stadtrechten: mit einem Excursus über Herkunft und Wesen des sizilischen Inquisitionsverfahrens*, Berlin 1908.

Starodruki

ALBERICUS DE ROSATE, *In primam partem ff. novi commentaria*, Venetiis 1585.

ANGELUS ARETINUS, *Tractatus de maleficiis*, Venetiis 1558.

AZO PORTIUS, *Symma Azonis, siue locuples ivris civilis thesaurus*, Venetiis 1610.

BALDUS DEGLI UBALDI, *Consiliorum siue Responsorum*, Venetiis 1580.

Constitutiones Regni Siciliae, Neapoli 1552.

Corpus Iuris Canonici, vol. 3, Romae 1582.

Corpus Iuris Civilis Iustiniani. Tomus hic Primus Digestum Vetus continet, ed. D. GOTHOFREDUS, Lugduni 1627.

HENRICUS DE SEGUSIA, *Summa Aurea*, Lugduni 1597.

JACOBUS DE BELVISO, *Practica iudiciaria in criminalibus*, Lugduni 1515.

NICOLAUS DE TUDESCHIS, *Glossae Clementinae*, Venetiis 1496.

PLACENTINUS, *In codicis Dn. Iustiniani Sacratissimi Principis Ex Repetita Praelectione Libros IX Summa*, Moguntiae 1536.

Tractatus diversi super maleficiis, Venetiis 1560.